

Akmyrat Gürgenli
Taryh ylmylaryň kandidaty
golia@yahoo.com

19-njy asyr Türkmen halkynyň taryndaky galagowply günlerden bir mysal

1846 —1850-nji ýyllarda
Türkmenleriň Horasanly Salaryň gozgalaňyna gatnaşmagy

*İñlis içalysynyň meçöw bermegi bilen, Salar diýen
Maşatlynyň mekirine ynanyp, jany-teni bilen, Eýran
şasyna garşy göreşen türkmen serdary, Garaoglan
hanyň durmuşyndan käbir sapaklar.*

Muhammet şa gajaryň hökümetiň ahyrky ýyllarynda Horasanda oňa garşy uly möberde gozgalaň turýar. Gozgalaňa türkmenler-de gatnaşýar. Sebäbi şanyň zulmyndan halas bolmak üçin Türkmenler şeýle gozgalaňlara goşulmaga mejbur bolupdyrlar.

Asef-ut döwle, Muhammet şanyň häkimiýetiniň başky ýyllaryndan bäri Horasanyň häkimi edilip bellenýär. Ol 1845-nji ýylda gartaşandygyny aýdyp, wezipeden çekilip, ornunyň ogly Salar lakamly Hasan hana berýär. Salaryň merkezi hökümete baş götermek hyýalynyň bardygyny hakynda şa habar berilýär. Saryň gozgalaňy edil şol ýyl başlanýar, oňa Marydan, Saragytdan, Tejenden, Ahaldan türkmenler we bu Horasanyň beýleki halklary kömege gelýär. Sebäbi Salaryň atasy, Astrabadyň ozalky beglerbegi Hasan han Düýeli/Devellu Horasanyň ähli taýpa serdarlary bilen ýakyndan gatnaşyk we dostluk saklap gelip, hatta Hywa hany bilen-de dostlukly gatnaşyk baradaky şertnama gol çekipdi. Haçan-da Heşemet- ut döwle Horasanyň häkimi bolanda Salar, Saragytda bolup, ähli Türkmen taýpalary, ýomutlar, tekeler, salyr, saryk, gökleňler dagy bilen gatnaşyp durardy. Salaryň aýaly Türkmenlerdendi. Ondan bolan ogly Emir Arslan bolsa kakasynyň gozgalaňynda türkmen atlylara ýolbaşçylyk edipdir.

Salaryň gozgalaňy 1846-njy ýylda has möwç alyp başlaýar. Muhammet şa gozgalaňy basyp ýatyrnak we Salara goşulan türkmenleri jezalandyrmak üçin dogany Erdeşir mürzäni agyr goşuna baş edip, Gürgene we Etrege ýollaýar. Erdeşir mürze bu gozgalaňy ýatyrnak bilmänsoň, şa bu gezek, türkmenlere garşy göreşlerde has ýakasyny tanadan Heşmet ut döwle lakamly Hemze mürze diýen beýleki bir doganyny Horasana häkim edip belleýär.

Salar we onuň ýarany Jafarguly han Şadlu/kürt, Hemze mürzäniň gazabyndan gorkup, Ahalyň hany Gara oglan han onbegä sygynýarlar.¹

Horasaniň häkimi Hişmet ut dowle lakamly Hemze mürze

Bular gaçanlaryndan soňra Muhammet şanyň iberen goşuny Bujnurdy eýeleýärler. Äzeri, makuly äzeri esgerleri ilata sütem edip, olaryň namysyna degip başlaýarlar, ahyr adamlar, Jafarguly hana hat ýollap, ondan ýardam sorayarlar.

Bu pursatdan peýdalanyp, Salar we Jafarguly han 2 müň atly ýygnap, Gara oglan han bilen Ahaldan ýola düşýärler. Türkmen atlylary, äzeri esgerleriň başlygy Muhammet han Makulyňy atyp öldürýärler. Emma Heşmet ut döwläniň goşunyňyň gelmegi bilen olar yýza çekilmeli bolýarlar. Urşda bir topar türkmen ýesir düşýär, ýöne Bejnurdyň garşysyndaky Sümülgende/ Semelganda oturmak şerti bilen 300 öýli türkmen zamun berilip, olar azatlyga goýberilýär.

¹ Naseh ut Tevarih. Sepehr

Ýene bir gezek Salar Saragytly Oraz hanyň we Maryly Gowşut hanyň baştutanlygynda 8 müň sany türkmen ýygnap, Maşada çozýar, şäher ele geçen soň, Horasanyň häkimi Nişapura gaçyp atýar we Salar gaýtadan Horasana häkim bolýar, edil şol wagtlar Muhammet şanyň ölendigi barada habar ýaýraýar. Pursatdan peýdalanyň, Tahranda girew hökmünde saklanýan Zäferanly kürtlerden, Emir gune hanyň agtygy Sam beg, gaçyp Goçanda gelyär. Sam han, Heşmet ut döwläniň ýerine Horasan häkim edip bellenen we häzirikçe Sebzewar şäherinde ýören Husam ul sältine² lakamly Soltan Myrat mürzäniň ýanyna gelip, Slara garşy görşde oňa kömek berjegini yglan edýär.

Husam ul saltine bar güýji bilen gozgalaňçylara garşy görei alyp baryar. Muhammet şanyň ýerine geçen Naser etdin şa bolsa haýal edmän bu gozgalaňyň ýatyrylmagyna buýruk üstüne buýruk ýagdyryardy. Söweşlerde ölen 100 sany Türkmeniň başy kesilip, beýleki ýesirler bilen bilelikde Sam han kürt tarapyndan täze patyşa sowgat iberilýär. Salar we ogy Aslan han Maşatda ele düşüp, ölüm jezasyna hokum edilýärler. Olaryň jesedi bolsa Maşadyň etegindäki Hoja Rebiý gonomçylygynda jaýlanýar. Gozgalaňa gatnaşan Türkmenlerden 300 öylüsi bolsa Tahrana sürgün edilýär.

² Husam, Abbas mürzäniň oğlu, Feth Alı şanıň agtığı

Soldaky: Horasanly Kürtleriň hany Emir Gune han,
sagdaky; onuň agtygy Sam han³

«Salaryň pitnese we Horasan urşy»⁴ atly golyazmada, goşgy arkaly bu gozgalaň şeýle wasp edilipdir:

که بود نام آن خالد ترکمان	« پس گنجه سواری ز سالاریان
سپه چون رمه بود آن چون شبان	همه ترکمان زان لعین در امان
به خود برد از ترکمان شش هزار	اراز خان ملعون سوارکار
ز سلجوقیه و یاور و نایبان	نهادند از چهارسو نردبان
آمان خواست زان قلعه مرد و زن	" یری هی، یری، بزنی هی بزنی "
ز مشهد روان گشت آن نامدار	ز ماه مبارک گذشته چهار
کمر بسته بر جنگ ایرانیان	به همراه بودش بسی ترکمان
قره اوغلان صف آرا و سردار بود.	اراز خان سپه دار سالار

Terjimesi:

«Salarylardan ýaş ýigitler, başlarynda Halat Türkmen.
Haýbatyndan amadady Türkmenler. Leşger goýun ýaly, ol
bolsa Çopan. Oraz han melgun atly, özi bilen alyp geldi 6
müň atly. Dört tarapdan basganç goýup, Seljulylar,

³ Maşat, Mary we Hyrat syýahatnamasy. Golyazma. Rowşeniniň gaýtadan işlemgi bilen çap edilen eserden alnan suratlar.

⁴ Tahranyň Milli kitaphanasynda saklanýan eser: فتنه سالار و جنگ خراسان

ýüzbaşylar. “Ýöri hoý ýöri, ur hoý ur!” sesinden, amana geldiler galadakyly. Mübärek aýdan 4 geçende Maşatdan ýola düşdi ol serdar. Ýanynda köp sanly Türkmen bardy, eýranlylara garşy urşa bil baglan. Oraz han, Salaryň goşunbaşydy, Gara oglan han sap dardan serdardy...»

Türkmen hanlary we serdarlary diýen kitapçada Garaoglan han barada şeýle maglumat berilýär:

«Garaoglan han 19-njy asryň birinji ýarymynda Ahal-da ýaşap geçen ady belli hanlaryň biridir. Ol häzirki Aşgabadyň töweregindäki obalaryň birinde dogulýar. Tekeleriň togtamyş-wekil-ak wekil, garaýörme-onbegi tiresinden bolup, onuň atasyna Baba onbegi diýlipdir. Baba onbegi öz döwrünün gurply, sözi diňlenýän adamlaryň biri bolupdyr. Garaoglan han bilen Nurberdi han Aman onbegiň neslinden bolansoň, olar babadaşdyr. Şonuň üçin Nurberdi garaoglan hanyň hem azda-kände terbiýesini alypdyr. Garaoglan han ýaňy adygyp ugran Nurberdiniň ýaşdygyna garamazdan, birnäçe meselelerde onuň bilen geňeşipdir we maslahatyna eýeripdir. Garaoglan han ýaşlykdan gözsüz batyrllygy, edermenligi bilen tapawutlanýar. Ol Şarlawuk, Teke Gyrlan, Bendesen, Gireý Gyrgynlagy (Gyzylarbat urşy) ýaly ençeme söweşlere ýolbaşçylyk edipdir. 1728-nji ýylda Eýran şahsy tekeleri we ýemreleri durandan Horasana göçürýär. Durana bolsa öz dikmesini goýýar. 19-njy asryň ortalarynda tekeler bilen ýemreliler birigip, Durany eýelemek üçin üç ýyllap söweşýärler. Bu söweşe Garaoglan han baştutanlyk edip, uly ýeňiş gazanýar. Şondan soň onuň at-awazy bütün ahala dolýar. Ol Oraz han, Gowşut han bilen ýakyndan aragatnaşyk saklaýar. 1846-njy ýylda Garaoglan han Horasanly Salyr hanyň Eýran şasyna garşy

eden gozgalaňyna öz goşunlary bilen kömege barýar. Salyr Han Maşat şährini eýelemek ugrundaky söweşlerine hem gatnaşýar. Döwürdeşleri Mollanepes Ýagmyr şahyr dagy öz goşgularynda Garaoglan hanyň edermenligini we adalatlylygyny köp taryplapdyrlar.

Mollanepes:

«Garaoglan kimin serkerde sorsam tapylmaz her ýerde,
Ýurt üçin jan çeken merde hak diýmiş merdana begler.
Söweş gün geçip serinden şalary aýrar ýurdundan,
Gahar bile tursa yerinden oda salar jahany, begler.»

Ýagmyr şahyryň bir goşgusynda oňa degişli şeýle setirler bar:

Dostlar Kesearkaçda bir är döräpdir

Akly dänä,kämil käri Garaoglan.

Hak döwlet berendir bagty ýöräpdir

Tekeler iliniň Hany Garaoglan.

Garaoglan hanyň aradan çykan ýyly anyk belli däl, ýöne taryhy çeşmelerniň maglumatlaryna görä 1855-1856-njy ýyllar bolmagy mümkin. Başga bir maglumatlara görä 1854-nji ýylda Garaoglan han Gowşut handan öýkeläp giden Hojamşüküriň jan penasy bolýar. Şonda Hojamşüküriň yzyndan gelen töwellaçylaryň arasynda Garaoglan hanyň öçlüsi Guwwat yirik hem bar eken. Şol ýerde ol Garaoglan hany atyp öldürýär. Garaoglan han Mary bilen Tejen aralygyndaky jojukly demir ýol duralgysynyň günbatarynda jaýlanypdyr. Garaoglan hanyň ogly Öwez nepes serdaryň nesilleri häzir aşgabat etrabynda, Gämi obasynda ýaşaýar.

Garaoglan han ýürdi kese ýerli basybaljylardan goramakda köp işleri bitiripdir.»⁵

Aşakda bolsa şol waka barasynda ýazylan «Şapak» diýen esere ýazylan syny ünsüňize hödürleýäris.

Aşyr Orazow

filologiya ylymlarynyň kandidaty.

Ýazyjy ýazmyrat Mämmediýewiň «Şapak» diýen esere syn

Ýazyjy ýazmyrat Mämmediýewiň «Şapak» romanynyň biriňji kitaby türkmen halkynyň durmuşyndaky iň çylşyrymly hem kynçylykly döwürleriň birini öz içine alýar. 1846—1850-nji ýyllarda Horasanda Salaryň feodalçylykly pitnesi turupdy we şol pitnä Saragt hem Ahal tekeleri-de gatnaşpdylar. Horasanyýa ýerli feodallarynyň biri Salar iňlis razvedkasynyň meçew bermegi we goldamagy bilen pitne turzupdy. Salaryň düýp maksadyna düşünmedik, özlerine kim tarapyndan ýolbaşçylyk edilýändigini bilmedik saragtly hem ahally tekeler-de Salaryň tarapynda çykyş edipdiler. Salara Maşady almak başardýar, ol şol ýerde bir ýyl gowrak wagt bolýar.

Salaryň Maşada eden ýörişine türkmen hanlaryndan ahally Garaoglan, Saragatly Oraz han we Gowşut han gatnaşypdyrlar. Eýran şasynyň goşunlary Maşatda Salaryň daşyny gaban wagtynda hem Mary türkmenleri oňa kömek üçin üç müň adam iberipdirler.

1850-nji ýylda Salaryň pitnesi basylyp ýatyrylýar we onuň özi jezalandyrylyp öldürilýär. Şol ýyllar tekeler üçin biçak galagoply ýyllar bolýar. Ahal, Tejen we Saragt tekeleriniň han-begleriniň «Horasan şulukçylygyna gozgalaňyna» gatnaşmaklary we olaryň Salara ýakyndan kömek bermekleri tekeleriň Eýran bilen gatnaşyklaryny örän ýitileşdiripdir. Hatda 1850-nji ýylda Salar

⁵ Atamämmedow: Türkmen hanlary we serdarlary. Aşgabat. 1992

jezalandyrylyp öldürilenden soňam, Eýran goşunlary bilen türkmeiler arasyndaky çaknyşyklar bes edilmändir. Şundan soňra Eýran şasy Ahal we Saragt türkmenleri barada örän agressiv hereketlere ýüz urupdyr.

«Şapak» romanynyň birinji kitaby hem Salaryň pitnesiniň başlanan döwründen Eýran şasynyň türkmenler babatda has agressiv hereketlere başlan döwürüne çenli bolan wakalar barada gürrüň berýär. Ýazyjy taryhy hakykata wepaly bolup galmak bilen, şol taryhy hakykatyň çeper beýanyny janlandyrmaga çalşypdyr. Türkmen halkynyň taryhyndaky şeýle çylşyrymly, galagowply döwri janly çeper obrazlaryň üsti bilen suratlandyryp görkezmäge ymtylypdyr. Biz romanda Garaoglan, Oraz ýagly, Gowşut han, Hojamşükür han, Serdar (Gajarbaý), Mollanepes şahyr ýaly ençeme taryhy şahslaryň obrazlaryna-da, ençeme toslanyp tapylan gahrymanlaryň obrazyna-da gabat gelyäris. Şol obrazlar bolsa bizi taryhyň jummüşine alyp gidýär, şol çylşyrymly hem gowgaly döwri bütin çylşyrymlylygy bilen göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Biz şol obrazlar arkaly taryhy wakalaryň sebäplerini, haýsy ugur bilen ösüşini yzarlap bilýäris.

Näme üçin ahally hem saragtly tekeler Salaryň pitnesine gatnaşypdyrlar? Roman ine şu meseläni aýdyňlaşdyrmakdan başlanýar. Ahal tekeleriniň hanlarynyň biri Garaoglan Eýran şasyna baş götermegi ýüregine düwen Salar bilen ummasyz goşuny yzyna tirkäp, saragtly tekeleriň üstüne gelyär. Okyjy Oraz Ýaglynyň öýünde bolup geçýän ullakan maslahatyň şaýady bolýar. Maslahatda pitnäniň guramaçysy we ýolbaşçysy Salaram bar. Garaoglan, Gowşut han, Oraz Ýagly, Serdar, Hojamşükür ýaly teke han-beglerem bar. Ataşir epe, Zaman aga, Sanjar pälwan ýaly oba ýaşulularam bar, Begnepes baý, Şaly baý ýaly baýlaram bar, Mollanepes şahyr bilen Welnazar işanyň ogly Abdyrahmanam bar. Bu adamlaryň her haýsynyň öz dünýägarayşy, düşünjesi, öz maksatlary hem bähbitleri

bar. Ana Oraz ýaglyňya öýündäki maslahatda hem şol garaýyşlar, şol maksatlar hem bähbitler çaknyşýar.

Salar bilen — türkmenleriň ömür boýy çapysyp ýören ýagysy bilen birden il ýal bolup oturybermek köplere geň görünýär. «Äňkülen adam gitdigiçe ownar diýenine neneň sen ýok diýersiň? Bu bolýan işlere seret-le! Ýeri, edýän işiňiz öz göwnüňize bir jaýmy? Ömür çapysyp ýören ýagyňyz bilen bu günki gün bir çanaga el sokmakçy bolýaňyzmy» diýip, Ataşir epe ör-gökden gelýär (44 sah). Salaryň pitne turuzjak bolmagynyň sebäbi, onuň türkmenlerden kömek soramagynyň sebäbi diňe «seni talaýarlarmy, senem tala, hiç kim bilen birleşjegem bolma, agyz birikdirjegem bolma» diýen akyla gulluk edýän Ataşir epe üçin däl, beýlekiler üçinem beýle bir aýdyň däl. Bu barada Salaryň görejine seredip aýdýan adamlar maslahatda başga-da köp.

Ýöne Salar mekir adam. Özüne bolan ynamsyz garaýyş we teýeneli, iňňeli sözler janyna batsa-da, ol hakyky maksadyny ýaşyrmagy, il-halkyň, ýurduň abadançylygynyň aladasyňy edýän adam bolup görünmegi başaryar. İne ol Ataşir epä şeýle jogap berýär: «Çapawulçylyk, alamançylyk diýen zat, galyň iş ýakmazyň, ile sygman çykanyň pişesi bolup, onuň iki tarapy öjükdirmekden başga getirýän peýdasy ýok. Ol musulman arasyna bölüşik salýan bir pis zat. Bu iki halkyň arasyndaky gabahat iş, taryhyndaky gara sahypa. Onuň üçinem bu gabahat işi ýatdan çykarmak, geçmişiň gümlamyna ibermek lazým» (45 sah).

Salar öz pitnesiniň sebäbini Eýran şasynyň azanlygy bilen, ýurtda gabahatlygyň artanlygy bilen, halkyň kyn günde ýaşayanlygy bilen düşündirýär. Eýran halkyň bähbidini arayan, adalatly bir şanyň gerekdigini tutaryk edinýär. Hut özüniň şa tagtyna göz dikýändigini görnüp dursa-da, şeýle adalatly täze şanyň kim boljakdygy hakdaky soraga-da gümürtik jogap berýär.

Hawa, ýagdaý şeýlekä, näme üçin Ahal hem Saragt tekeleri Salaryň pitnesine gatnaşýarlar? Elbetde, tekeler Salaryň Eýranda adalatly ýola

goýmagyna-da bi-perwaý garanoklar. Eýranda ýagdaýlar gowulaşsa, tagta adalatly bir şa çyksa, türkmenleriň üstüne häli-şindi çapawulçylyk edilip durulmagynyň azda-kände kiharlamagy mümkin. Ýöne bu ýer-de başga bir has düýpli sebäp bar. Häzirki şa ýykylandan soňam Eýran türkmenlere öz raýaty hökümünde garajakmy ýa-da olaryň özbaşdaklygyny, serhediniň el degridemesizdigini ykrar etjekmi? İne, Gowşut hanyňam, Oraz ýaglynyňam Salaryň öňünde keserdip goýýan sowaly şu. Gowşut han «Adamlar, meniň häliden bäri biljek bolýan zadym bar: Salaryň bagty çuwse, şu jeňden soň biz öz günümüze goýuljakmy ýa-da öňki ýagdaýymyz boljakmy? Men şu hakda jogap alabilmedim. Salar bir gepinde-hä göwnünziň söýenini ediň diýip otyr, bir gepinde-de azaşarsyňyz, öte düşersiňiz bahanasy bilen endamymyzy sypalap, başymyza owsar saljak bolýar. Ana meni ikerjiňledýen zat. Şu hakda belli jagap almasam, menden sözüň soňuna nokat goýan ýok» diýip kesgin aýdýar (39–40 sah.). Oraz ýagly hem maslahatdaky adamlara töwella edende esasan şu meseläni nygtap şeýle diýýär: «Adamlar, patyşa kim boljak, bu gürrüňleriň derwaýyslygy ýok. Derwaýys zat öz halkyň bähbidi. Çozha-çozdan, gaçha-kowdan dynmak gerek. Eýranda öz dieýn adamymyzdan biri patyşa bolsa, öz elimiz, öz ýakamyz bolar. Şondan beter bize näme gerek?» (51 sah.).

Ýöne türkmenleriň tamasy çykmaýar. Eýran tagtyna çykan Nasreddin «Horasan şulukçylygyna/ pitnesine» gatnaşan türkmenlere pugta temmi bermegiň, olary has pugta owsarlamagyň ugruna çykýar. Munuň üçin Soltanmyrat mürzani saragtly tekeleriň üstüne iberýär. Romanyň birinji kitaby Eýran şasyna zamunyna adam bermekden ýüz öwren tekelerden Soltanmyrat mürzäniň alamançylyk edip, zamunlyk adam äkitmegi bilen tamamlanýar. Ýrsirleri boşatmak ugrundaky deň bolmadyk söweşde Serdar, Abdyrahman, Pürli seýis, Sapa halykçy, Sanjar pälwanyň ogly Hajymyrat, Şabasan çapyk dagy wepat bolýarlar.

Ýazyjy halkyň şol döwürdäki durmuşynyň giň panoramasyny janlandyrmaga ymtylypdyr we şeýle etmek oňa belli derejede başardypdyr. Ol tipiki wakalary tipiki ýagdaýda suratlandyryp görkzmegiň hötdesinden belli derejede gelip bilipdir. Wakalaryň bütin çylşyrymylygy bilen beýan edilmegi, gapma-garşylykly meýilleriň taryhy şertlere laýyk delillendirilmegi ýazyjynyň jedelsiz üstünligi bolup durýar. Gahrymanlaryň obrazynda şol döwrün möhüri bar. Şol ýagdaýlaram romandaky käbir obrazlaryň janly ýagdaýda göz önüne gelmegine mümkinçilik berýär.

Ataşir epäniň obrazyny romandaky iň şowly çykan, özboluşly, her taraplaýyn açylyp görkezilen obraz hasaplamak boljak. Ony hiç bir babatdan romandaky beýleki gahrymanlaryň obrazy bilen gatşdyrjak gümanyň ýok. Onuň edim-gylymam, psihologiýasam, oý-pikirlerem hiç kimiňkä meňzänok.

Ataşir epe alamançylygyň, çapawulçylygyň tarapdary. Ol hatda dayhançylyk etmesemem günümi görerin diýip hasap edýär. Muny hiç kimden gizlejegem bolup duranok. Ol muny dilinde-de aýdýar, işi bilenem subut edýär. Ol Serdar dagy Salaryň yzyna düşüp gidenlerinde bir bölek atla baş bolup, alamana gidýär, olja alyp, ýesir sürüp getirýär.

Ýöne näme üçündür, Ataşir epä erbet adam diýesiň gelenok. Käte onuň edýän hereketlerini ýazgarsañam, näme üçündür oňa bolan ýigrenç döremeyär. Öz kalbynda ata-babalarynyň atarmançylyk, çaparmançylyk däplerine nähilidir bir gizlin guwanç besleýän bu öz diýenli hem kesir goja hatda ýesir, olja paýlaşygynda-da Aždar ýaly betnebisi öz bähbidini hemme zatdan ileri tutýan adamlardan tapawutlanýar.

Eýsem agressiv meýline, käbir otrisatel/negativ hereketlerine garamazdan, okyjyda Ataşir epä bolan nähilidir bir simpatýany döredýän zat näme? Munuň sebäbi Ataşir epäniň şol agressiv meýliniň, otrisatel hereketleriniň onuň şahsy-bähbitlerinden gelip çykmaýanlygynda. Bu düşüňjani, bu meýli taryh onuň beýnisne

guýupdyr. Bu düşunje, bu meýil onuň kalbyna halkyň gowgaly durmuşy netijesinde ornaşypdyr.

Ataşir epaniň uzak ömründe görmedik zady ýok. Ol halkynyň başyna düşen sansyz betbagtçylyklaryň janly şaýady bolupdyr. Onuň ömrüniň dowamynda mähriban halky ençeme gezek duşmanyň zory astynda ýurduny täzelemeli bolupdyr. Mangyşlakdan göçüpdir, Balkandan göçüpdir. Oňa indi Saragatda-da ýazylganlyk berenoklar. Ataşir epede galan ýekeje zat, her hili kyn günlere sezewar bolsa-da, öz halkynyň hiç wagt başyna owsar saldyrmanlygyna bolan guwanç duýgusy. Ol şol duýga hem hyzmat edýär. Ol tä tükenişilýänçä gidişmäge taýyn, ýöne hiç bir basybalyja boýun synjak däl. Ol öz sözünüň zyznda durmagy başaryan adam. Oba duşman alamany dökülende, ol muny mertlik bilen subut edýär.

Hawa, Ataşir epe alamançylyga, çapawulçylyga diňe eklenç çeşmesi hökmünde garanok, ony ar almak, goranmak serişdesi hasaplaýar. «Saňa gün berenoklarmy, senem pes oturma» diýen akyla gulluk edýär. Şol döwürde türkmenleriň durmuşyňyň rahat bolmaýşy ýaly, ol hem başgaça bolmalydyram öýdenok. Başga hili bolup biljegine ynamy hem ýok. Şonuň üçinem ol Salaryň alamançylygy, çapawulçylygy bes etmek hakdaky, bu işiň iki halky öjükdirýändigini hakdaky kiçi dilden bärde aýdan sözlerine şeýle jogap berýär: «Gabahatdygyny ozaldan bileňzokmydyňyz? Ozalynda daş-töwerekden muňa gün-mydar bermediňiz. Saga gyşarsa, ýumruk, çepe gyşarsa, şarpyk ýydirdiňiz. Öňe ýykylsa, ýensesinden depdiňiz, arkan ýykylsa maňlaýyna. Ýöne baş öýli tekeler weli, ile hakyny giderenden ölenini gowy görer. İndi tä tükenişýänçäk, gidişmeli bolarys» (46 sah.).

Özem Ataşir epe Eýran şalary, Hywa hanlary bilen «il bolmagyň» nämeleriň üstünden eltyändigini ozal öz gözi bilen görüp, gerdeni bilen çeken adam. Ol agtygy Döwlete özüniň gözi bilen gören bir wakasyny gürrüň edip berýär. Bir gezek Hywa hany Muhammet Rahym han Arkaja dökülipdir. «Maňa garşy uruş turuzjak bolýaňyz»

diýen bahana bilen zamunlyk adam talap edýär. Oba kethudalary Myrat serdaryň diýenini etmän, hana bir topbak atlyny zamun berýärler. Şondan soň Muhammet Rahym han «siz meniň raýatym, siz maňa munça zekat töläň» diýýär-de, türkmenleri sykajaga salyberýär. Ataşir epe şonda Myrat serdaryň «Zekat beräýmäň. Gep zatda däl, zekat berdigiň, gul boldugyňdyr. Ana gep şonda» diýen sözlerini ýatlaýar.

Gowgaly durmuşyň şatysyny gören Ataşir epe ähli zadyň düýp sakasyny öwrenmegi ýüregine düwen agtygy Döwlete şeýle nesihat berýär: «Oglum, dutar, tüýdük–bu zatlaram öwrenseň öwrenmelidir, yöne erkeksiräk zatlara baş goşgun. Dünýädäki ähli emelden, ähli senetden ýokary bir gudrat bardyr. Olam güýçdür, ýaragdyr. Şol eliňden gelmese, mydama aýak astynda borsuň. Eger şoňa erk edibilseň, öňünde açylmajak gapy ýokdur. «Emeliň seresi güýçdür. Dünýä şoňa gurlandyr» (132 sah.).

Alamançylyk, çapawulçylyk meýilleri babatda-da, daşary ýurtly basybalyjylar bilen «il bolmaklyga» gaty ynamsyz garaýşy, «süýde agzy bişen suwy üfläp içer» edişi babatda-da Ataşir epäni ýazgarmak mümkin däl. Ataşir epäniň obrazynyň gowşak tarapy başga zatda. Onuň erkinlik hakdaky düşüňjesi juda çäkli. Ol hatda türkmen tire-taýpalarynyň birleşip, bir döwlet edinmegini-de zerur hasap etmeýär. İne, ol bu barada Zaman aga bilen jedelleşende şeýle diýýär: «Zaman aga, başga zadyň-a bilemok weli, özünçe bara, ýoga tabyn bol diýse, kim ederkä? Kim erkini-ygtyýaryny aldyryp, bil büküp gezenini gowy görerkä. Bu wagt her kes özüne patyşa. Kim patyşalygyndan el çeker öýdýäň» (151 sah.).

Elbetde, Ataşir epäniň bu meseledäki çäkliliginiňem sebäplerini şol döwrüň şertlerinden gözlemek gerek.

Her näme-de bolsa şol döwürler türkmen tire-taýpalarynyň arasynda birleşmek meýilleriniň has güýjän döwürleridi. Şeýle meýilleriň güýçlenmegi, türkmen tire-taýpalarynyň daşary ýurtly

basybalyjylara agyz birikdirip göreşmegi olaryň Hywa hanlaryya we Eýran şalaryna ýeňişli gaýtawul bermegine ýardam edipdi.

Duşmana arkalaşykly gaýtawul bermek meýliniň barha güýçlenýändigini biz «Şapak» romanyndaky Garaoglan, Oraz ýagly, Serdar, Gowşut han ýaly tire-taýpa serdarlarynyň obrazlarynda-da, Mollanepes şahyryň, Zaman aganyň, Sanjar pälwanyň obrazlarynda-da görýäris. Bu babatdan kyrk kelleli bir guýrukly we bir kelleli kyrk guýrukly aždarha hakdaky rowaýaty tymsal getirýän Zaman aganyň garaýşy has açyk duýulýar. Ol Ataşir epäniň erkinlik hakdaky çäkli pikirine gaty aýgytlylyk bilen gaýtawul berýär: «Haý, patyşalygyň bar bolsun–diýip, Zaman aga käýindi. – Ýagşam patyşa ekeniň her haýsyň. Şu günüň patyşa bilýän bolsaň, däl bolanda nähili boljakdyň, akmak türkmen!» (151 sah.).

Zaman aga Ataşir epäniň «Maňa şu patyşalygam bolýa. Öz elim, öz ýakam– bes şol. Gidesim gelen ýerine gidýän, diýesim gelen zadyny diýýän. Jellatdan, zyndandan howatrym ýok. Ana, patyştalygyň sakasydyr şol» diýen sözlerine «Öz zyndanyňdan howatryň ýok bolsa, kesekiniň zyndanynda çüýrärsiň» diýip jogap berýär. (151 sah.).

«Şapak» romanyndaky şowly çykan, köp işlenilen we gowy ýatda galýan obrazlaryň biri hem Döwletiň obrazydyr. Bu obraza ýazyjy iki hili pozisaýadan çemeleşýär. Birinjiden, ol köp ýerde beýan edýän wakalaryna, obrazlaryna Döwletiň nazary bilen garaýar, Döwletiň nukdaý nazaryndan baha berýär. İkinjiden, ýazyjy Döwletiň hut özüniň ruhy dünýäsine çuňňur aralaşmaga, onuň hereketini, özüni alyp barşyny töwerekleýin suratlandyrmaga çalyşýar.

Döwlet ýany agy-garany saýgaryp ugran ýaş oglan. Ol töwereginde bolup geçýän wakalara, hadysalara akyl ýetirjek bolup jan edýär. Onuň üçin gaty köp zatlar düşnuksiz. Has dogrusy, bolup geçýän hadysalar, halkyň durmuşy, gün-güzerany, adamlar arasyndaky gatnaşyklar onuň aklyly ýeterden has çylşyrymly, has uly. Adamlar näme hakda gürrüň edýärler, näme üçin olaryň her haýsy bir hili

adamlar, olaryň şol bir meselä garaýyşlaram, birek-birege bolan garaýyşlaram meňzeş däl? İne, Döwlet şu meselelerden baş çykarjak bolup çalyşýar. Sähel adalatlylyk onuň durmuşa, göreşe bolan ynamyny guýçlendirse, sähel adalatsyzlyk, gabahatlyk onuň ýaş ýüregine bitmez ýara salýar. Onuň kalby şübhelenmelerden, ikirjiňlenmelerden doly. Özünde nähilidir bir ejizlik duýmagy Döwleti otdan alyýa, suwa salýar.

Umuman, Döwletiň obrazynda tükeniksiz evolýusiýa⁶ geçýär. Okyjyda onuň romanyň ikinji kitabynda iň aýdyn figuralaryň birine öwrüljekdigine şübhe galmaýar.

Jemgyýetçilik mazmuny şeýle bir güýçli bolmasa-da, dünýäden bigam, wäşi Garagoç aganyň obrazy hem okyjynyň oňat ýadynda galýar. Annabagtyň, Goçmyradyň, Gülsenemiň, Baýsähediň, Begnepes baýyň obrazlary barada hem şuny aýtmak gerek.

Gynansak-da, «Şapak» romanynda hemme obrazlaryň işlenişem, aýry-aýry obrazlaryň hemme ýerde işlenişem gyra deň däl.

İlki bilen, bir zady belläsimiz gelýär. Romanda sýužete, öňe sürülýän ideýalara hiç hili dahyly bolmadyk. hiç hili ideýa çeperçilik ýüküni görtermeyän artykmaç gahrymanlar kän. Romanda öňli soňly yüz ellidenem gowrak adamyň ady tutulýar. Käte awtor öňki islendik gahrymanlaryň aýdyp biljek ýekeje jümlisini aýtdyrmak, edip biljek ýekeje hereketini etdirmek üçinem hiç hili zerurlyk ýok ýerinden täze adamyň adyny girizýär oturyberýär. Ataşir epe, Zaman aga, Sanjar pälwan, Garagoç aga, Aždar, Baýsähet, Gulnazar, Begnepes baý, Şaly baý dagy biri-birine meňzänok diýeliň, yöne Polat mergen, Baýram şatyr, Gurt uzyn, Sapa halykçy, Şabasan çapyk, Şyhmyrat goçak, Nepes sarwan, Çarynazar pälwan, Ata nalçy, Saparguly howutçy, Çowdur, Tagan çopan, Babyr ýonaçy, Allawja... ýaly bir giden gahrymanlaryň ýa-ha yöne ady agzalyp geçilýär, ýa-da haýsydyr bir üýşmeleňde çala görnüp gidýär. Ýazyjynyň şolaryň üstüne yükleyän ideýa-çeperçilik ýüküni ýokarda ady agzalan gahrymanlar aňsatlyk

⁶ تغييرات تدريجي

bilen göterip biljek ahyry. Mysal üçin, romanyň başynda Salar handan «saryklaryň seňrigine kakmagy» haýyş edýän Taňrynazar baý bar. Ol soňra bütinleýin sahnadan düşüp galýar. Onň şu ýerdäki roluny soňra obrazy birneme aýdyňlaşýan Begnepes baý öz üstüne alyp biljek. Edil şonuň ýaly Mollanepes şahyr bilen Abdyrahman mollanyňam arasynda şeýle bir tapawut duýlanok, Nepes Sarwan bilen Polat mergen hem şol bir funksiýany ýerine ýetirýär diýen ýaly.

Gepiň gysgasy, awtor gahrymanlaryny toparlara bölüşdirmek, tip döretmek meselesine agram salan bolsa köp utuş gazanardy.

Ýazyjynyň türkmen tire-taýpa serdarlarynyň obrazyna hem has düýpluräk çemeleşmegini arzuw edesin gelýär, Häzirki durşunda olar birneme solagrak görünýär, biri-birinden şeýle bir tapawutlanyp gidibermeýär. Serdar at üstüniň adamy. Ol hemişe söweşe taýýar. Ýazyjy onuň obrazynyň bu tarapyňy görkezmekde ep-esli üstünlikler gazanypdyr. Ýöne onuň dünýä garaýşy ruhy ahwalaty welin şeýle bir göwnejaý açylman galýar.

Garaoglanyň obrazyna şeýle bir gyzykly pursat bar. Türkmenler Salara kömek berip, Maşatda ýatyrkalar olaryň zyndan Ahalyň serdarlaryndan- başga biri Nurberdi han barýar. Emma Nurberdi hanyň barmagy Garaoglanyň gonjuna gor guýýar. Ol derrew Nurberdi hany yzyna gaýtarmak bilen bolýar. Soň görlüp oturylsa, Garaoglanyň beýle oda-köze düşmegi tötänden däl eken. Ol hanlyk togtamyşlardan gidip barýar diýen howsala düşüpdür. Muny duýan Oraz ýagly hem dessine ýanyna Taç gok⁷ serdary hem atlysynyň ýaryny alyp, Saragta gaýtmak bilen bolýar. İne, şunuň ýaly häsiýetli detallara salgylanan wagtynda, ýazyjy gahrymanlarynyň ruhy dünýäsine çuňňur aralaşýar we olaryň individual syptlaryny ýüze çykarmak-da gürrünsiz utuş gazanýar.

Ýa-da Begnepes baý tarapyndan degnalaryna deglen daýhanalaryň orak wagty Oraz ýagla arz edýän pursatyny alyp göreliň. Bu ýagdaý Oraz ýaglyny köp oýlanmaga mejbur edýär. Şu ýerde ýazyjy Oraz

⁷ Gaýgysyz Atabaýewiň kakasy/dädesi

hanyň güýçli taraplarynam, gowşak taraplarynam jikme-jik yzarlamaga mümkinçilik alýar. Oraz ýagly Begnepes baýyň bent gurdurdym bahanasy bilen, garyp ilaty juda çürkändigine açyk göz yetirýär. Ýöne ol ozal bolan söwda diýip, ilki bu işe baş goşmakdan sypmaga jan edýär. Emma garyp-gasarlar halys aýaklaryny ýere diräp duransoňlar, olara gol ýapmagyň aladasyny edýär. Begnepes baý bilen Şaly baýy ýanyna çagyryp, olary öňki şertiň ýaryna razy bolmaga boýun edýär. Ýöne ýene «gylyç öz gynyny kesmez» diýenleri bolýar. Begnepes bilen Şaly baý berim bilen, Oraz ýaglynyň başyny aýlaýarlar. Şondan soňra Oraz ýagly baýlaryň çala, eglşik etmegine razy bolýar.

İne, şu meselede Oraz ýagly romandaky beýleki tire-taýpa hanlarynyň hiç birine menzänok. Onuň öz ýüzi äşgär görünýär. Arman, ýazyjy türkmen tire-taýpa serdarlarynyň obrazyny işlände hemişe şunuň ýaly häsiýetli wakalara, pursatlara hem detallara ýüzlenmeýär. Biz Garaoglany, Gowşut hany, Oraz ýaglyny, Täç gök serdary, Serdary köplenç biri-biriniňkä kybapdaş umumy gurrüňlere gümra ýagdaýda görýäris. Olaryň keşbini, ruhy dünýäsini aýyl-saýyl seljermän galýarys.

Elbetde, taryhy wakalaryň ösüşinden hasap tutsaň, romanyň ikinji kitabynda Gowşut hanyň, Täç gök serdaryň, Nurberdi hanyň obrazynyň has ösdüriljekdigine bil baglamak mümkin. ýöne bir-ä, romanda eýýäm Serdar ýaly sahnadan düşüp galan obrazlar bar. İkinjidenem, biz ýazyjynyň ikinji kitabyň üstünde işlän wagtynda bu meselä aýratyn üns bermeginiň zerurlygyny nygtamak isleýäris.

Biziň ýazyjynyň ünsüni ýene-de bir düýpli meselä çekesimiz gelýär. Ol mesele hem şol döwrüň türkmen jemgyýetiniň synpy bölünişigi hakdaky we şol bölünişigiň romanda beýan edilişi hakdaky meseledir. Bu babatdan Begnepes baýyň obrazy ýazyjynyň uly üstünligi bolup durýar.

Obadaky işe ýaraýan erkek göbekliniň bary Maşat urşuna gidýär, Begnepes baý bolsa derýada bent gurdurdym bahanasy bilen ähli

garyp-gasaryň ýeriniň hem su-suwnyň deň ýaryny bölüp alýar. Goňşy obadaky Şaly baý hem şeýle edýär. Özem olar muny «açyk söwda» hasaplaýarlar. Onda-da gaty dokmäde söwda edýärler. Nepes sarwanyň aýdyşy ýaly. «Töwereginde oturanlaryň ählisiniň aýagynyň çepeklidigini bilýän» Begnepes baý garyp-gasalar öz şertine kaýyl bolmajak bolanlarynda, «kim sahatly bolýan bolsa halha guşaklykdan ýol, dawamyz ýok» diýip, bent gurmagyň garamatyny öz başyna almakdan arkayyn boýun towlaýar oturyberýär. Sebäbi ol garyp-gasaryň başga çäresiniň ýokdugyny bilip dur.

Romanyň «Orakda» diýen bölümünde gahrymanlaryň synpy pozisiýasy has-da aýdyňlaşýar. Gulnazar bilen Şemşadyň, soňra Goçmyrat bilen Gulnazaryň arasyndaky çaknyşyk has süýndürilýär diýmeseň, bu baby romandaky iň dykyz bap hasaplamak boljak. Bu bapda Polat mergen, Şemşat hem Maşat urşunda wepat bolan Çarynazar pälwanyň aýaly Täjigül dagy Oraz ýaglynyň öňünde Begnepes baýyň eden gözçykgynçylygyny bi-çak aýgytlylyk bilen paş edýärler. İki- bada bu meselä başdan sowma garap oňmakçy bolan Oraz ýagly bu barada çuňňur oýlanmaga mejbur bolýar. Şu gürrüňiň gidisinde diňe Begnepes baýyň däl, hatda Oraz ýaglynyň-da synpy düşünjesiniň garyp-gasarlaryňky bilen ugurdaş däldigi aýan bolýar. Şemşadyň tüýs ýürekden çykan sözleri Oraz ýaglynyň getirýän deliliniň galplygyny paş edýär oturyberýär. Oraz ýagly uruşda ölen adamlaryň Begnepes baýdan artykmaçdygyny aýdyp, biz ol artykmaçlygymyzy dilimize çolap oturmars diýen sözlerine Şemşat jany ýangynlylyk bilen şeýle jogap berýär:

«Dilimize çolamars, dilimize çolamars diýip, adam barynyň agzyny-ha muhladyňyz. Galyň garny ýogyna urşa gideniň zyndaky ýetim-ýesiriň agzyndakyny kakyp iýmeli, ol bolsa özüniň şirinje janynyň gürrüňini etmeli däl. Biz-ä düşünýän däldiris. Ol diline çolamaýanlars hemmesi senli, menli ýalam däldir. Hemme adam hakyny gideryän däldir belli. Bu ýerde utdursa, on ýerde utup ýerine

salýandyr. Şonam bilgin. Olar bilen seň oýnuň, ýoluň birem däldir» (310 sah.).

İne, Şemşadyň şol «ýolumyz birem däldir» diýen sözleri Oraz ýaglynyň degnasyna degýär. «Sen, gelin, oglanyň agzyny alardan ýaly, beýdip adamlaryň arasynda tow saljak bolma. Ýoluň bir däldir diýip, ili bölseň, bu nähili bor?» diýip, Şemşada käýinen bolýar. Jemgyýetdäki synpy bölünişigi görmediksireýän kişi bolýar. Aslyýetinde welin, ,ol bu sözleri adamlar arasynda tow düşmezligi üçin aýtman, ýokary gatлага dil ýetirilenini ýokuş görüp aýdýar. Munuň şeýledigine okyjy Oraz ýaglynyň soňra Begnepes baýdyr Şaly baý bilen aňsat umumy dil tapyp oturyberýän wagtynda aýdyň göz ýetirýär.

Ýöne romanyň gahrymanlarynyň arasyndaky şeýle synpy tapawut, synpy bähbitleriň dürli-dürlüligi hem gapma-garşylygy eseriň hemme ýerinde gyra deň tekrarlanmaýar. Ýazyjynyň köp ýerde bu meseläni bütinleý ünsden düşürmegi netijesinde ol gaty köp zat utdurýar. Biz bentli, Begnepes baýly meselede bolaýmasa, gahrymanlaryň arasyndaky açyk synpy çägi görmeýäris. Diňe Sapar aklaryň güzeranynyň ýuwkarakdygyny, Garagoç aganyň hem beýle bir barly adam däldigini aňlamak mümkin. Başga ýerde bir hili gyra deň, elpeşelpe durmuş dowam edýän ýaly bolup dur. Bentli Begnepesli meselede romanyň orta gürplerinden başlanýar.

Umuman, romanda garyp-gasarlaryň durmuş-güzeranynyň beýanynda juda az üns berilýär. Gahrymanlaryň watançylyk garaýyşlaryna-da, ahlak-etiki garaýyşlaryna-da, olaryň gün-güzeranynyň, synpy ýagdaýynyň kesgitlenýändigini ünsden düşürmek bolmaz.

Umuman, ýazyjy ünsüni diňe daşky gapma-garşylyklara jemlemek bilen çäklenmän, jemgyýetiň içki gapma-garşylyklaryna hem ýeterlik üns beren bolsa, bu oňa şol döwrüň jemgyýetçilik durmuşyny has dogruçyl we töwerekleýýin suratlandyryp görkezmäge mümkinçilik bererdi.

Şu babatdan ýene bir zady aýýdasymyz gelýýär. Biz Ataşir epäniň alamançylyk, çapawulçylyk meýýilleriniň taryhy sebäplerini yzarladyk. Şol meýýilleriň Ataşir epäniň şahsy bähbitlerinden gelip çykman, taryhy şertler sebäpli döreýändigini belledik, ýöne şol döwrüň jemgyýetinde alamançylyk, çapawulçylyk ýaly işlere tüýs şahsy bähbit aramak bilen baş goşýan adamlaryňam bolandygy jedelsizdir. Hatda goňşy halklaryň arasyndaky duşmançylykly gatnaşyklary ösdürmek, öjükdirmek meýili bilen şeýle bet işlere ýüz uran adamlaram bolandyr. Biz şeýle adamlary «Şapak» romanynda hem görýäris. Romandaky Aždar şeýle adam bolmaly. Ýöne, gynançly ýeri ýazyjy bu obraza ýeterlik üns bermändir. Ony her taraplaýyn we ahyryna çenli ösdürmändir. Aslyýetinde welin şol obraz tutuş romanyň dowamynda öz-başdak bir liniýany emele getirmeli obraz. Sebäbi şol obrazya sosial, synpy hem syýasy mazmunynyň bütin dolulygy bilen ýüze çykarylmagy, biziň pikirimizçe, taryhy nukdaý nazardan uly ähmiýete eýedir.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, türkmen kalky çar tarapdan daşary ýurtly basybalýjylaryň, talaňçylygyna sezewar bolupdyr. Ol hemişe iki oduň arasynda galypdyr. Taryh «Şapak» romanynda beýan edilýän döwürde hem munud şeýle bolandygyny tassyklaýar. Salaryň pitnesi döwründe Saragtly hem Maryly türkmenler diňe Eýran şasyna garşy uruş hereketlerini alyp barmak bilen çäklenmändirler. Edil romanda gürrüňi edilýän döwürde—1847—1848-nji ýyllarda Marynyň, Ahalyň hem Saragtyň gozgalaň turzan türkmenleriniň garşysyna Hywa hany Muhammet Emin hem ýoriş gurapdyr. Onuň buýrugy boýunça, 1847-nji ýyl-da Soltanbent galasy weýran edilipdir. Özem bu meselede Salaryň Garaoglan tarapyndan baştutanlyk edilen towgamyşlary, utamyşlardan ileri tutmagy hem belli dereje rol oýnapdyr. Bu ýagdaý Saragt kethudalary Oraz han bilen Hojamsüküriň arasynda tersleşik bolmagyna getiripdir. Hojamsükür öz golastynda bolan tekeleriň bir topary bilen Saragtdan çykyp, Garaburun diýen ýerde ýurt tutupdyr we

Hywa hanynyň tarapyna geçipdir. Saryklaryň Hywa bilen gatnaşykly bolan kethudalarynyňam birnäçesi Garaburuna barypdyr. Olar agyz birikdirip, Hojamşüküriň baştutanlygynda Hywa hany Muhammet Ehminiň ýanyna barypdyrlar we oňa boýun egýändiklerini bildiripdirler. Hojamşükür hanyň we onun pikirdeşleriniň bu hereketi olara Maryly hem Saragtly türkmenleriň duşmançylykly garamagyna sebäp bolupdyr. Olar Hojamşükür dagy Hywada gezip ýörkä, Garaburnuň üstüne çozupdyrlar we talapdyrlar. Bu bolsa Muhammet Ehminiň 1847-nji ýylyň tomsunda Mary oazisine ýöriş etmegine getiripdir.

Diýýmek, «Şapak» romanynda beýan edilýän döwürde türkmenler iki oduň arasynda eken. Bu meselede tire-taýpalaryň özara duşmançylygy hem düýpli rol oýnapdyr. Emma, näme üçindir, Ý. Mämmediýew öz romanynda bu zatlary nazaryndan düşüripdir, Dogry, romanda Hojamşüküriň Mara, ol ýerden bolsa Gorgana gidip, Hywa hany Muhammet Eminiň gelerine garaşmagy ýüregine düwendigi hakda gürrüň berilýär, ýöne ýazyjy bu ýerde Hojamşüküri Hywa hanynyň Marydaky dikmesi Nyýazmuhammet mäterden eýranlylara garşy göreşe kömek bermegini haýyş edip giden adam hökmünde suratlandyrýar.

Dogry, ýayjy Hojamşüküriň Soltanmyrat mürzä garşy göreşmek meýliniň ýokduryny, Gorganyň ýanynda zyzndan ýeten saryk atlylary, Gorgandaky teke atlylary Saragta gaýdanda hem onuň şolar bilen gitmän, Hywa hanyna garaşmagyny dowam etdirendigini aýdýar. Hojamşüküriň saragtly ildeşleri bilen bir ugurdan gopmaýandygy romanda hem açyk görnüp dur. Ýöne, her niçigem bolsa, ýazyjynyň Hywa hanynyň türkmenleriň üstüne eden ýörişlerini we türkmen tire-taýpalarynyň şol döwürdäki içki duşmançylyk gatnaşyklaryny ünsden düşürmegi romain taryhy hakykatyň bir taraýalaýyn hem sadalaşdyry-lab-rak görkezilmegine sebäp bolupdyr.

Ýazyjy Salaryň pitnesinde iňlis razevedkaşnyň eliniň bardygyny çala ýañzydýar. Jafarguly bir sözünde Salaryň ýanyna syrly adamlaryň

girip-çykýandygyny aýdýar. Soňra Garaoglan dagy bazarda pakistanly margirler bilen gürründeş bolanlarynda hem iňlisler hakda eşiđýärler, Salaryň ýanyna gatnaýan adamlardygyny-da tanaýarlar, ýöne ýazyjy diňe şunuň bilenem çäklenýär. Okyjy welin Salar bilen iňlis razvedkasynyň wekilleriniň arasyndaky juda bolmanda ýekeje duşuşygyň şaýady bolmagy arzuw edýär.

Sözümiziň ahyrynda romanyň köpsözlülükden kösenýýändigini hem hakykatyň hatyrasyna aýtmagymyz gerek. Eserda onuň ideýa çeperçilik mazmunynyň aýdyňlaşmagyna dahylsyz ýa-da çala dahylly gahrymanlaryň biçak köp bolşy ýaly, şeýle wakalardyn epizodlaram gaty kän. Ýagmyr ussanyň dükanynyň ýanynda bolýan gürrüňlerem, Welle çakanyň öýünde bolýan toý hakdaky gürrüňem, Mollanepesiň Döwletdir Sapar aga beryän sapagam juda süýndürilýär. Maşatda Gowşut han dagyň küşt oýnaýan, bazara çykýan ýerlerem şonuň ýaly. Diňe iňlis razvedkasynyň agentleri hakdaky gümürtik gürrüňi hasap etmeseň, beýleki gürrüňleriň hemmesi eseriň ideýa-çeperçilik ugry bilen az dahyly bolan gürrüňler. Şeýle süýndürilýän epizodlar eserde başga-da köp.

Ýazyjy Ýazmyrat Mämmediýewiň «Şapak» romany barada şeýle bellikler etmek bilen bir wagtda biz tutuşlygynda alanynda bu eserin şowly tarallarynyň saldamly gelyändigini inkär etmeýäris. Edebiýatymyzda şeýle eseriň peýda bolmagy begendirýär. Biz öz tankydy belliklerimizde ýazyjynyň romanyň ikinji kitabynyň üstünde işleýändigini nazarda tutduk. Eger ol şu bellikleri nazarda tutsa, romanyň ikinji kitabyna has şowly çykmagyna belli derejede kömek bolar diýen pikirden ugur aldyk.

Ýazmyrat Mämmediew zehinli hem taýýarlykly ýazyjylarymyzyň biri. Ol wakalara we gahrymanlaryň obrazyna dogry pozisiýadan çemeleşmegi, olara şu günki günüň nukdaý nazaryndan baha bermegi başaryar. Ýazyjynyň diliniň baýlygyny we obrazlylygyny hem aýratyn nygtasymyz gelyär. Ýöne ýazyjynyň köp sözlülükden we köp gahrymanlylykdan gaça durmagyny hem maslahat beresimiz gelyär.

Ýazmyrat Mämmediýewde bolsa beýle kemçilikleri ýeňip geçmäge doly mümkiçilik bar.

Sowet Edebiýaty žurnaly 7/ 1981

Makalany rus/krill hatyndan latynça geçirip, ony gaýtadan ýygan:

Akmyrat Gürgenli